

TÜRK DÜNYASI VE MÂNÂ ETRAFINDA BÜTÜNLEŞME

Mimar TÜRKKAHRAMAN

Serdal FİDAN

Özet

Türk Dünyası çok geniş bir fiziki ve kültürel dünyayı içermektedir. Bu dünyanın büyük bir parçası uzun bir süre Sovyet Sosyalist sisteminin etki ve çekim alanı içerisinde kalmıştır. Bu sistemin çöküşüyle birlikte Türk dünyası da kendine yeni bir yol aralama imkanını yakalamıştır. Ama temel sorun bu geniş dünyanın birbirine yakınlaşması ve bütünleşmesinde ortaya çıkmıştır. İşte bu makalede “mana etrafında bütünleşme” modeli çerçevesinde bütünleşme ve yakınlaşmanın nasıl olabileceği ve bunu etkileyecek unsurlar ve faktörler üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Türk dünyası, Sovyetler Birliği, mânâ etrafında bütünleşme, Türk tarihi, Türk dili, Türk kültürü

The Unifying Factors of Turkish Culture

Absract

The Turkic world includes a large geographical and cultural area. For a long time, the large part of this world has been under the domination of Soviet Socialist system. With the decline of the system the possibility of a new dimentions has become possible. But today the main problem of this world is its integration and affiliation within itself. In this article the ways of integration and affiliation of this world has been analyzed within the framework of “Integration around Meaning”

Key words: Turkic world, Soviet Union, integration within meaning, Turkish history, Turkish language, Turkish culture

Tarihsel Giriş

Cumhuriyetimizin mimarı; Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyetin 10. Yılı (29 Ekim 1933), konuşmasında; “Dostumuz Sovyetler Birliğinin idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşimiz var. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür... İnanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür...” Dış Türklerin bize yaklaşmasını beklemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli...”

gerekli...” sözleriyle Türk Dünyası ile neden ve nasıl bir ilişki kurulmasını özlü bir biçimde ifade eder. O, bu söylemiyle Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarıyla ilgili ilişkiler konusunda yıllar öncesinden adeta bir yol haritası çizmiştir. Bilindiği üzere devletler, aynı kültürden olan insanların ortak değeridir. Devletler arasında ortak ve benzer kültür değerlerinin olması ise, ortak ticarî, siyasi ve kültürel iş birliği yapılmasını kolaylaştırır.

1 Ocak 1992’de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği resmen ortadan kalktı. Sosyalist sistemin bu çöküşü Türk dünyasının kapılarının aralanmasına ve yeni siyasi ünitelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ancak, Türk Dünyası sanılanın aksine çok geniş bir coğrafyadır. Bu coğrafya ya da dünya genellikle üçlü bir tasnif ya da kategoride ele alınabilir. Bunlar;

I-Bağımsız Türk Cumhuriyetleri

- a- Azerbeycan
- b- Kazakistan
- c- Kırgızistan
- d- Özbekistan
- e- Türkmenistan
- f- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

II-Muhtar ya da Özerk Türk Cumhuriyetleri

- a- Doğu Türkistan
- b- Tataristan – Başkurdistan
- c- Kırım
- d- Çuvaşistan
- e- Saka, Altay, Tuva, Hakas
- f- Gagavuz (Gökoğuz)

III-Türk Toplulukları

- a- Ahıska Türkleri
- b- İran Türkleri
- c- Irak Türkleri
- d- Suriye Türkleri
- e- Afganistan ve Tacikistan Türkleri
- f- Balkan Türk Toplulukları
- g- Batı Avrupa Türkleri (Avrupa, Amerika ve Avustralya)

Görüldüğü üzere Türk dünyası geniş bir siyasal, kültürel ve demografik coğrafyayı içermektedir. Eğer bugünkü Türk kültürü, Bozkır-İslâm-Batı formülüyle özetlenebilecek üç ana medeniyetin bir harmanı ise, Türkistan coğrafyası bu kültürün saç ayaklarının ikisinin bulunduğu bir bölgedir. An-

cak, uzun bir süreden beri Türk kültürünün bu üç sacayağından kıdemce sonuncusu olan Batı medeniyeti ile ilişkiler millî siyaset ve kültürümüzün birincil katmanı olarak kabul görürken Bozkır ve İslâmiyet unsurlarına yönelik boyutlar arka plana atılmış ya da ihmal edilmiştir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Saatleri Ayarlama Enstitüsü" adlı eserinin başlığı sanki Türkiye'de saatlerin uzun süre Batı'ya göre ayarlandığını hatırlatmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de bu güne kadar Türk Dünyasına yönelik edilgen ve pasif bir dış politika sergilemiş ve çeşitli gerekçelerle Türk Dünyası ile bütünleşmek ve dertleşmek bir yana, o dünyaya yaklaşılmaktan bile çekinilen bir politika izlenmiştir.

Bugün gelinen noktada ise, Türkiye'nin önünde yalnız Avrupa değil, en az onun kadar önemli olan ve dikkate alınması gereken bir Türk Dünyası ve toplulukları bulunmaktadır. Geleceğin Türkiye'sinin hedefinde kendi geçmişiyle benzerlik ve uyum gösteren bu Avrasya ufku ve ülküsü önemlidir. Çünkü bu coğrafya Türkiye ile hem tarihi, hem ekonomik, hem de sosyolojik bakımdan uyum gösterebilecek bir coğrafya olarak karşımızda durmaktadır. Ayrıca, son dönemlerde dünyada tekrar çeşitli gruplaşmaların ve yapılanmaların yeniden cereyan ettiğine tanık olmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de bu gruplaşmalar içinde kendine uygun gruplara girmek ve onlarla ilişkilerini geliştirmek zorundadır. Bize kültür ve inanç bakımından uygun olan ülkeler var. Bunlara İslam ülkeleri diyoruz. Dil ve soy bakımından müşterek olduğumuz milletler var. Bunlara da Türk dünyası diyoruz. Türkiye Türk ve İslam dünyasıyla iyi ilişkiler kurmalıdır (Zaim 2000: 83). Çünkü bugün, Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle Anadolu Türk kültürü, sanatı ve dili arasında sadece derin bağlar, köprüler ve benzerlikler değil; aynı zamanda birlikler bulunmaktadır (Kırzioğlu 1995).

Türk Dünyası ile ilişkilerin geliştirilmesinin önünde şüphesiz hala bir takım zorluklar da mevcuttur. Bu mevcut zorluklar iç ve dış faktörler olarak ele alınabilir.

Dış faktörler bağlamında:

- a- Rusya Faktörü: Her ne kadar bu ülkeler, Rusya'dan bağımsızlık ve otonomilerini kazanmışsalar da, Rusya hala siyasi ve ekonomik bağlamda bu bölgeleri etkileyecek bir güçtedir. Bu ülkelerin ekonomik, kültürel ve siyasi değerleri üzerinde hala Rus yada Sovyet rejim ve kültürünün etkisi söz konusudur. Sovyetler Birliği zamanında bu ülkelerde oluşturulan siyasi, kültürel ve ekonomik alt yapı hala bu ülkelerin Rusya Federasyonu ile sıkı ilişkiler sürdürmeğe mecbur etmektedir (Devlet 2002:181).

- b- Amerika ve Batı Faktörü: Orta Asya'nın zengin enerji kaynaklarına sahip olması nedeniyle Batı ve Amerika'da bu bölgede etkili olmaya çalışmaktadır. ABD'li strateji uzmanları ve teorisyenlere göre Avrasya bölgesi dünya kontrolü için hayati öneme sahip bir yerdir. Orta Asya'yı kontrol eden dünyayı kontrol edecektir (Erdoğan 1999: 230). ABD, bir taraftan Çin ve Rusya'yı kışkırtmadan politika üretmeye ve global dengeleri korumaya çalışırken, diğer taraftan İran'a karşı yalnızlığa itme politikası gütmektedir (Bal 2001: 12). Başta ABD olmak üzere, Almanya, Fransa ve İngiltere, bu bölgede faaliyetlerini "devlet-vakıf-kilise" iş birliği içerisinde yürütmekte ve özellikle de 1992'nin başından bugüne kadar yürütülen faaliyetler 1995 yılı ile birlikte hız kazanmış bulunmaktadır (Bal 2002: 231).
- c- İran Faktörü: İran'ın bu ülke ve topluluklarla coğrafi bakımdan komşu olması İran'a stratejik bakımdan belli bir takım avantajlar sağlamaktadır. Ancak siyasal rejimi ve dünya konjoktürü itibarıyla İran'ın siyasal açıdan çok avantajlı olduğu söylenemez.

İç faktörler bağlamında:

- a- Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarının kendi iç yapılarından kaynaklanan bir takım sorunlar söz konusudur. Bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarının henüz kendi içlerinde bir dengeye oturduğu söylenemez. Bu ülkeler hala bir takım etnik ve dini çatışmalara sahne olmaktadır. Bu ülkeler demokratik toplumlarda mevcut olan sosyal ve kültürel yapılardan çok uzak bir yerdedirler (İbrahimov ve Özözen 2002: 48). Yeni bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin bir çoğunda halkın büyük bir kesimi mevcut siyasal rejimlerden ve uygulamalardan memnun gözükmemektedir. Örneğin, yapılan bir araştırmada var olan siyasal rejimlerden memnun olmayanların oranı, Azerbaycan'da %39.8, Kazakistan'da %40, Özbekistan'da %31.5, Kırgızistan'da %46.6 olarak tespit edilmiştir (Türk Cumhuriyetleri Kültür Profili Araştırması 1995: 52). Yetmiş yıllık bir totaliter rejim geleneğinden gelen bu ülkelerde, vatandaşlar için, dünyada başka alternatifler olduğu gerçeği henüz pek aktüel ve cazip gelmemektedir. Bu cumhuriyetlerin bir çoğunda demokrasi henüz çocukluk çağında bile değildir. Örneğin, "Özbekistan'da parlamento seçimleri var, ama milletvekilleri seçmenler sandığa girmeden 3 ay önce seçilirler (Tütüncü 2002: 393). SSCB bütün sorunlarını daha önce kendisini oluşturan bu ülkelere de aktarmış; enflasyon, mafya, fuhuş, kumar, yatırımların durması, hayat pa-

halılığı, tembellik, yüz ve mesaj eskimesi (Çiftçiğüzeli 1997:2196) gibi sorunlar devam etmektedir.

- b- Türkiye'nin kendi içerisinde yaşamış olduğu ekonomik ve bir takım siyasi ve kültürel problemler de bu coğrafyayla olan ilişkilerin geliştirilmesinde bir takım zorluklar yaratmaktadır. Türkiye'nin kendi içerisinde yaşadığı bir takım siyasi, iktisadi ve kültürel gelişmeler ve problemler de Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarıyla ilişkilerin geliştirilmesini olumsuz yönde etkilemektedir. Örneğin en basitinden Türkiye'de Türkçe dil kullanımı ve gelişimi gibi konularda bir karmaşa yaşanmaktadır. Dünya Türkleri ile ilişkilerde Türkçe bir iletişim dili olarak kullanılacaksa Türkiye her şeyden önce kendi içerisinde yaşanan dil kaosu bir çözüm bulmak zorundadır. Türkiye'deki öztürkçecilik hareketinin dilimizden attığı her kelime Türkçüğü birleştiren bir bağı koparmaktadır. (Ercilasun 1993:123). Dil probleminin bir kısmı buradan kaynaklanmaktadır. Dilde sadeleştirme adına yaşayan, halkın anladığı ve kullandığı kelimelerin dilden atılması dış Türkler kadar kendi içimizde de birbirimiz arasındaki iletişim bağlarının kopmasına yol açmaktadır. Dil konusunda yaşanan ikinci bir problem ise, okumuşlar sınıfının yabancı hayranlığı ve yabancı kavram kullanma alışkanlığının bir sonucu Türkçe'ye yamayan bir yığın yabancı kelimeler ve isimler. Bunlar Türkçe'de kirlenmeye yol açmaktadır. Küresel mücadelenin önemli istila araçları arasında dillerin ve kültürlerin yok edilmesi planı söz konusudur. Dillerini ve kültürlerini kaybeden toplumların orijinal milli kimliği ile yaşamaları mümkün değildir. Türkiye nasıl ekmeğin fukarası haline getirildiyse, şimdi de bir dil fukarası haline getirilmek üzere. Okumuş ve zengin tabakanın kendi çocuklarına Jasmin, Janset, Lara, Alara ve Helin (Radikal 23. 7. 2002) gibi isimler koyması da bu işin nasıl bir özleme ve hayranlığa dönüştüğünü açıkça göstermektedir.

Türkiye bir çok konuda olduğu gibi Din-Devlet ve Dini konularda da yerli yersiz büyük tartışmalara sahne olmaktadır. Bu tür yersiz konular ve tartışmalar insanların endişe ve vehimlerinin artmasına yol açmakta ve bu da toplum kesimlerinin daha da gerilmesine yol açmaktadır. Bütün bunlar ise, Türkiye'ye güç kaybettirmekte ve toplumun enerjisinin boş yere harcanmasına yol açmaktadır. Halbuki Türk dünyasıyla ilişkileri artırabilmenin ön koşullarından birisi hiç şüphesiz kendi içimizde bir istikrar ortamı oluşturmak ve bunu sürekli kılmaktır (Gül 1997: 36).

Türk Dünyası ve mânâ etrafında bütünleşme

Türk dünyası ile kurulan ve kurulacak ilişkilerin sağlam ve kalıcı olması için bu ilişkilerin belli bir alt yapı üzerine oturması gerekir. Bu bağlamda kültür önemli bir unsurdur. Bilindiği üzere kültürün; kişiliğin kazanılmasında, halkın milli şahsiyetini kazanarak millet haline gelmesinde kültürün rolü büyüktür. Diliyle, diniyle, sanatıyla, yazılı ve sözlü edebiyatıyla, gelenek ve görenekleriyle, inanç ve itikatları ve bütün değerleriyle kültür, binlerce yılın oluşturduğu tarihi ve içtimai bir bütündür (Eröz 1997: 46).

Bugün kan birliği ölçüsünün kültür birliği ölçüsü haline gelmesi, sosyal ilişkiler ağını zenginleştirmiş ve bunun sonucu mahalli kimliklerin önemi gittikçe azalmıştır. Eğer kültür aynı geçmişi ve şimdiki zamanı paylaşan, dil, din gelenek ve görenek bakımından benzeşen insanların meydana getirdiği bir hayat tarzı ise, Türk dünyası bu bağlamda Türkiye'ye en yakın kültür havzasıdır. Bu ilişkilerimizin geliştirilmesi için bir artı bir puan olsa gerek. Çünkü kültür, insanları, toplumu ve hatta toplumları, ortak duygular, düşünceler, idealler ve davranışlar bakımından şekillendiren ve bütünleştiren bir çimentodur.

Amaç ve hedefleri yüksek böyle bir anlayışın bütün Türk dünyasında kök salması, aynı zamanda, tarihin kendi doğal mecrasına girmesi anlamına gelir. 21. Yüzyılı Türk çağı olarak görmek isteyenler bu hedefe, manevi dünyamızı kuran temel değerlere şuurlu bir şekilde sahip çıkmakla ulaşılabileceğini unutmamalıdır. Cengiz Aytmatov'un ifadesiyle; "Türk Rönesans'ının tomurcuk açmaya başladığı bu çağda" Türk dünyasına ait ebedi eserlerin, edebi şahsiyetlerin ve diğer sanat eserlerinin bütün Türk dünyasında işlenmesi, tanınması ve bunlara haz duyulması çalışmalarına suretle devam edilmelidir (Güzel 1997: 983).

Bugün dünya bir taraftan küreselleşirken diğer taraftan yeniden kutuplara ayrılmaktadır. Bu bağlamda Türk dünyasının 21. yüzyılda bu küreselleşme ve kutuplaşmalar karşısında bir bütünlük oluşturması gereklidir. Bu bütünlüğün temeli ise, binlerce yıldır aynı kültürel değerlere sahip olmaktan aranmalıdır. Çünkü kültür kısa süreli değil uzun süreli bir bütünleşmenin çimentosudur.

Çok çeşitli milletler ve topluluklarla karışık halde yaşayan bir dünya olan Türk Dünyasında bütünleşme manevi kültür veya manevi değerler müşterekliği olan "mana" bütünleşmesinde aranmalıdır. Mana etrafında bütünleşme; toplumun sahip olduğu manevi kültür unsurlarının bir anlam ifade edecek şekilde gerçekleşen birlikteliğidir. Sorokin'e göre tarihte büyük me-

deniyetler kurmuş toplumlar anlam bütünleşmesini sağlamış toplumlardır (Özkul 1995: 296).

Mana etrafında bütünleşmiş cemiyetlerde unsurlar sadece fonksiyon icabı değil, daha ziyade ihtiva ettikleri öz karakterleri itibariyle birbirini tamamlamaktadırlar (Bilgiseven 1995: 297). Büyük bir coğrafyaya sahip olan Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde var olan bölgesel adetler, danslar, türküleri, motifler ve hatta lehçeler farklı olabilir. Fakat bu geniş coğrafyada yaşayan Türkler bir araya geldikleri zaman, tarihi, kültürel ve bütün manevi değerleri müşterek olan bir millet teşkil ettiklerinin şuuruna sahip bulunuyorlarsa bölgesel ve ülkesel farklılıklara rağmen mana etrafına bütünleşmiş bir yapının teşkil edeceği düşünülebilir.

Bu türlü bütünleşmede manevi kültürün değer hükümleri birleştirici ve pekiştirici prensipler olarak rol oynar. Bundan ötürü milleti millet yapan unsurlar, manevi kültürün değer hükümleridir. Eğer bir kültürün pekiştirici özü, ölümsüz felsefeyi dile getiren kıymet hükümlerine malikse o kültürün sahibi olan millet, bütünleşmiş bir kitle teşkil eder (Kurtkan 1976: 94).

Türk Dünyası ile *mânâ* etrafında bütünleşmeyi sağlayacak kültürel unsurlar

Bu unsurların başında öncelikle dil gelir. Dil bir milletin duygu ve düşünce tarzı, tarihi ve toplum hayatı ile birlikte yürüdüğünden, millet varlığının bir damgası ve o milletin ayrılmaz bir parçasıdır. Dilin en önemli sosyolojik fonksiyonlarından birisi toplumun kültürünü gelecek nesillere aktarmaktır. Milleti canlı kılan unsur dildir. Milletleri bölmek, parçalamak ve yok etmek isteyenler ile birleştirmek isteyenler her zaman bir araç olarak dile başvurmuşlardır.

Dil ile millet ve millî kimlik arasındaki ilişki dolayısıyla, Bolşevik devrimi sonrası Rus siyasetçiler farklı millet yaratmak için önce farklı diller yaratmanın gerekliliğini düşünmüşlerdir. Bu konuda ise belirli sonuçlara ulaşmışlardır. Bu politikaların bir sonucu olarak tarih, dil ve kültür farklılığı körüklenmiş ve bugün dildeki parçalanma; Türk dünyasının önüne önemli bir sorun olarak çıkmıştır. Eski Sovyetler Birliğinde Türkler arasında iletişimi koparmayı Sovyet ideolojisi dil üzerinde gerçekleştirmiştir. Standart ve kalıcı bir Türk dili sosyolojik açıdan; bir toplumu meydana getiren fertler arasında haberleşme ve dolayısıyla etkileşme ve bütünleşmenin ilk aracı olarak ve nesiller arası kültürün aktarılmasında köprü olarak önemlidir (Özönder 1984:140). Dil birliğinin sağlanması konusunda ise, iletişim araçlarının rolü büyüktür. Dolayısıyla yoğun bir kültür transferi için telekomüni-

kasyon ve basına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu konuda ise, Türk coğrafyasına yönelik kaliteli ve doyurucu yayınlar ve programlar önem arz etmektedir.

Kültürel bütünleşmenin temel unsurlarından ikincisi ise, dindir. Tarihin en eski çağlarında bugüne gelinceye kadar, her toplumun dine veya inanca sahip olduğu görülmüştür. Din yalnız inançların toplamı değil, aynı zamanda cemiyeti ayakta tutan en önemli sosyal kurumlardan biridir. İnsanları idare eden yalnız maddi hisler ve arzular değildir. İnsanları tam manasıyla birbirine bağlayabilmek için manevi ve kutsi bir bağa ihtiyaç vardır. İşte bu da ezelden beri mevcut olan dindir (Boyunağa 1979: 59). Sovyet tarihi boyunca yetkililer inançlara yönelik bir eylem taktiği kullanmışlardı. İslam, inançlar eskimiş ve güncelliğini tümüyle yitirmiş bir geleneğin kalıntıları olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Türk kökenli topluluklarda din de yaklaşımcı bir öğe, eşi bulunmaz bir çimento rolü oynayacak bir yapı malzemesidir. Her ne kadar komünist rejim altında onlarca yıl süren baskı uygulamaları sonucunda bu coğrafyada ibadetler azalmış dini inançlar gerilemiş olsa da din bağımsızlıklarını kazanan bu coğrafyada yeniden canlanmaktadır.

Ortak tarih ve tarih şuuru da kültürel bütünleşme de önemlidir. Tarih şuuru tarihin akışı içinde belli görüşe sahip olmaktır. Tarih şuuru, bir milletin bireylerine yön vereceği gibi bu şuurdan yoksun olan toplumlarda birlik ve beraberliğin olmayacağı söylenebilir. Tarih şuuru, "tarih sahnesindeki oynadığımız rolü bilmenin, hissetmenin adıdır. Soy ve oymaktan millet haline gelinceye kadar yaşadığımız serüvenin coşkusu yaşamaktır. Buna milli hafıza adını verebiliriz (Eröz 1989: 49). Sahte ve uydurma tarih tezleri, tarih şuurunu öldürür. Sovyetlerde, Türk topluluklarına yönelik uydurma tarih tezleri ortaya konmuş ve böylece Türklerin milli tarih şuuru ve Türklük bilinci etrafında bütünleşmeleri önlenmek istenmiştir. Türk topluluklarının her birini ayrı tarihi ve etnik kökene bağlayarak, millet seviyesinden uzaklaştırıp, birer boy veya ulus seviyesine indirme amacına yönelmişlerdir. Ortak tarih şuuru, bir kökten çıkmış Türk topluluk ve devletlerini birbirine yaklaştıracak ve aynı ideal etrafında bütünleştirici bir rol oynayabilir. Ortak tarih, ortak ruh, ortak karakter, dil, örf ve adet, milletlerin bir araya gelmesi ve sağlam ilişkiler kurmasında önemlidir.

Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarıyla yapılan siyasal ve kültürel antlaşmalar

Bugün dünya kamuoyu organları ve iletişim araçlarının büyük bir çoğunluğunun Batı'nın elinde olduğu ve bu yönüyle Batı'lılar kamuoyu oluşturmakta önemli bir avantaja sahip olduğu bir gerçektir. Şu anda Batı ile Türkiye'nin dış Türkler konusundaki çıkarlarının aynı yönde olmadığı açık-

ça görülmeye başlanmıştır. Ayrıca dün olduğu gibi bugünde Türkiye'nin bölgesinde potansiyel bir güç olma ihtimali de sürekli olarak Batı'da bir endişe kaynağı olmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin Türk dünyasıyla ilişkilerinden endişelenen Batı, soğuk savaş döneminden beri Türklerle ilgili araştırma merkezleri kurmuş ve Türklerin konuştukları dil ve lehçeleri kendi üniversite programlarına almıştır. Bugün Amerika'nın 16 üniversitesinde, Sovyet ve diğer Türk dilleri, kültürleri ve sosyolojik meseleleri araştırılmakta, uzmanlar yetiştirilmektedir (Tütüncü 1992: 124). Aynı şekilde İngiltere'nin Londra Üniversitesi'ne bağlı SOAS merkezi Orta Asya ile ilgili araştırmalarıyla ve çıkardığı dergileriyle (örneğin; Central Asian Survey) yoğun bir faaliyet içerisinde.

Türkiye dış Türklerle ilgili politikalar oluşturma ve belirlemede çok geç kalmış bir ülke konumunda kalmış ve uzun bir süre dış Türklerin kültür, tarih ve dilleri ile ilgili veriler daha çok Avrupa ve Amerikan merkezli kaynaklardan elde edilmiştir. Bugün gelinen noktada şüphesiz Türkiye'nin yeni verilere ihtiyacı bulunmaktadır. Ayrıca, bu ülkelerin ve toplulukların bir çoğu eski ülke ve topluluk olmaktan çoktan çıkmışlar ve yetmiş yıllık sosyalist sistem bu ülkelerin insan ve tabiat yapısını derinden etkilemiştir.

Bahsedilen bütün bu zorluklara rağmen Türkiye ile Türk dünyası arasında ortak din, dil ve kültürel zemin dolayısıyla sıcak ve geniş bir ilişkiler ağı siyasal, iktisadi ve kültürel alanda ilişkiler gerçekleştirilmiştir. Türkiye'de çeşitli kurum ve kuruluşlar ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk toplulukları arasında çeşitli anlaşmalar yapılmıştır. Bunlar arasında kamu kuruluşları kadar özel vakıf ve kuruluşlar da mevcuttur. Türkiye Cumhuriyeti ile Yeni Türk Cumhuriyetleri arasında 1986-1996 yılları arasında 472 adet ikili ve 43 adet çok taraflı olmak üzere toplam 515 anlaşma imzalanmıştır. Konularına göre bu anlaşmalar;

1. Sosyal, Kültür, Eğitim ve Bilim
2. Spor
3. Siyasi
4. Ekonomik ve Ticari
5. Bankacılık
6. Doğal Kaynak ve Enerji
7. Tarım ve Hayvancılık
8. Sağlık
9. Ulaştırma
10. İletişim
11. Turizm
12. Çevre

13. Sendikacılık
14. Din
15. Güvenlik ve Savunma alanlarını içermektedir. (Kanbolat 1997:1105)

Zaman içerisinde bu alanlarda işbirliğinin daha da geliştirilmesine yönelik olarak ta çeşitli konferans, panel ve sempozyumlar düzenlenmiştir. Ancak bu anlaşmaların işleyişi ve beklentileri karşılayıp karşılamadığı ve sonuçları gibi konularda sağlıklı bir değerlendirme yapıp yapılmadığı konusunda pek az bilgi sahibiyiz. Örneğin, 27/11 1992'de Unesco Türkiye Milli Komisyonu, ve Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)'nın öncülüğünde, Kültür Bakanlığı, Anadolu Ajansı, Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, TRT, PTT ve Telsiz Genel Müdürlüğü'nün katkılarıyla Ankara'da Türkçe konuşan Kafkasya, İç Asya Ülkeleri ve Türkiye arasında İletişimde İşbirliği Konferansı yapılmıştır. Bu konferansta "Türkçe Konuşan Ülkeler Haber Ajansları Birliği (TKA) adı verilen bir birliğin oluşturulması ve tüzüğü kabul edilmiştir. Böyle bir haberleşme ağının üye ülkelerin birbirlerini daha iyi tanımalarına yardım edeceği, siyasal, kültürel ve ekonomik alanlarda da dayanışmanın gelişmesine yardım edeceği kabul edilmiştir.

Burada sorulması gereken soru şudur; Bugüne kadar TKA'ya üye haber ajansları arasında ne kadar ortak haber ve program ve benzeri etkinlikler yapılmıştır? Eğer yapıldıysa etkileri ve sonuçları neler olmuştur? Bazı gözlemcilere göre, Kafkasya ve Orta Asya'da bağımsızlığına kavuşan cumhuriyetlere yönelik en ciddi ve kapsamlı yayın internet üzerinden Hollanda merkezli bir Türk araştırma merkezi olan SOTA tarafından yapılmaktadır. SOTA, hiçbir parti veya kuruma bağlı olmayan, maddi kaynaklarını da okuyucularının yaptığı cüz'i yardımlarla karşılayan bir yayın organıdır (Binay 2002: 294). Kısacası bir kurumu kurmak veya bir anlaşmayı yapmak kadar, o kurumun ya da anlaşmanın fonksiyonları ve sonuçları da bir o kadar önemlidir. Dolayısıyla burada yapılan anlaşmaların fonksiyonları ve sonuçlarının da bir analize tabi tutulması ve buna bağlı olarak yeni önlem ve tedbirlerin alınması gerekmektedir.

Din alanında TC. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet Vakfı da Türk Dünyası ülkeler ve topluluklarla çeşitli anlaşmalar yapmış ve bu doğrultuda bu ülke ve toplulukları din alanında aydınlatıcı bir takım faaliyet ve girişimlerde bulunmuştur. Dini alanda Türk Cumhuriyetleri, Balkan-Kafkas Ülkeleri, Türk ve Müslüman Toplulukları arasında dini alanda ilişki ve işbirliğinin kurumlaşmasına yönelik olarak 1995 Avrasya İslam Şurası oluşturulmuştur. II. Şura toplantısı 21-24 Ekim tarihleri arasında yine Türkiye'de gerçek-

leştirilmiştir. Ancak dini alanda ihtiyaç ve sıkıntılar; teşkilatlanma, din görevlisi, dini okul, dini yayın, ibadet yerleri ve misyonerlik faaliyetleri bağlamında hala devam etmektedir. Bu ülke ve topluluklar kendi dini teşkilatlarını oluşturmuş olsalar da mali güçlükler nedeniyle çağdaş manada merkez ve taşra teşkilatlarını henüz oluşturamamışlardır. Bu idarelerin pek çoğu idari binalardan mahrum bulunmakta ve mevzuat eksikliklerini de giderebilmiş değillerdir. Din, dağınıklığa, düzensizliğe ve ümitsizliğe karşıdır. İnsana geçmişi değerlendirip geleceğe ümitle bakmayı sağlayarak, cemiyette birlik şuurunun doğmasını sağlar. (Yılmaz 1997: 157). Ancak Türk dünyası dini açıdan çeşitli mezhep akımlarının etkisindedir Bu tür akımlar dini açıdan olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Dolayısıyla bu tür akımların etkinlik alanlarını daraltacak ve önleyecek önlemlere de acil ihtiyaç duyulmaktadır. Aksi takdirde bu bölgede din bütünleştirici fonksiyonunu yerine getiremez. Tabi ki din, tek başına kültürel bütünleşmenin sağlanmasında yeterli değildir. Örneğin; dindaşlık ögesi tek başına Türkiye'nin İslam dünyasıyla bütünleşmesini sağlayamamıştır. Dolayısıyla Türk dünyasına model olmaya çalışan Türkiye bu gerçeğin farkında olarak Arap dünyasındaki dağınıklığın bir benzerinin Türk dünyasında ortaya çıkmasını önleyecek tedbirler almalıdır.

Bazı anlaşmaların bugünkü durumu üzerine bir değerlendirme

Bu bağlamda konuya baktığımızda, örneğin; eğitim antlaşmaları çerçevesinde Türk Cumhuriyetleri ve Türk topluluklarından Türkiye'ye getirilen öğrencilerin durumu pek de iç açıcı gözükmemektedir. Bu kardeş ülke ve topluluklarla girişilen çok kapsamlı projelerden en önemlisi şüphesiz eğitim projesidir. Bu ülke ve topluluklar Türkiye Cumhuriyeti'nin birikiminden istifade etmek amacıyla, 1992 yılından itibaren "eğitim anlaşmaları" çerçevesinde kendilerine ayrılan kontenjanlar doğrultusunda öğrenci göndermişler ve göndermeye de devam etmektedirler. Türkiye, Türk Dünyası ile kalıcı bir kardeşlik ve dostluk köprüsü kurmak için içinde bulunduğu güç ekonomik şartlara rağmen böyle bir projeye olan desteğini sürdürmüştür.

Türkiye Cumhuriyeti, "1992-2001 yılları arasında toplam 20666 öğrenciye burs tahsis etmiştir. 2001 yılı verilerine göre de halen 18 öğrenci Orta Öğretimde, 6249 öğrenci Yüksek Öğretimde okumaya devam etmektedir. Şimdiye dek, 4480 öğrenci mezun olmuş (989'ı orta öğrenimden, 3491'i yüksek öğrenimden) ve 7992 kişi başarısızlık, disiplinsizlik ve uyumsuzluk gibi nedenlerle öğrenimlerini yarıda bırakarak ülkelerine geri dönmüştür" (Tutar 2002: 32). Bu araştırmada, 20666 öğrencinin büyük bir kısmının eğitimlerini tamamlayamadan ülkelerine geri dönmesinin, hem kaynak israfına ve hem de zaman kaybına yol açtığı açıkça ortaya konulmuştur. Bunun gibi

diğer alanlarda yapılan antlaşmaların da sosyal, siyasal, kültürel ve iktisadi sonuçları üzerine değerlendirmelerin yapılması gerekmektedir.

Bu ülkeler ve topluluklar bir post-komünist geçiş sürecini yaşamaktadırlar. Bu bağlamda bu ülkelerin kimlik problemleri, sembolleri, sloganları, yönetim anlayışları, demokratikleşme süreçleri ve meşruiyet kriterleri açısından dikkatlice araştırılması ve izlenmesi gerekmektedir. Bu ülkelerin ve toplulukların temel sorunlarını ve geçmişten gelen geleneksel etkenlerin bilinmesi ve araştırılması Türk Dünyasıyla sağlıklı ve uzun ömürlü işbirliğini tesis etmek için de bir gerekliliktir.

Türk Devletinin, T.İ.K.A. ve TÜRKSÖY (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi) gibi kuruluşları Türk Dünyası ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik iki önemli organizasyondur. Ama bu organizasyonların yeterince fonksiyonel olmadığına yönelik eleştiriler de söz konusudur. “İyi niyetlerle kurulduğuna şüphe olmayan TÜRKSÖY ve TİKA gibi kuruluşlarda şimdiye kadar başarılı bir çalışma gösteremediler. TİKA bir çok yararlı faaliyeti yanında, harcadığı para ölçüsünde başarı göstermeyen bir kuruluş olarak tanındı (Akpınar 1997:963).

Yine Türkiye'nin uygulamakta olduğu Türk Cumhuriyetlerine yönelik dış politika ve uygulamalarında ortaya çıkan kararsızlık ve belirsizliklerin zaman içinde Türkiye'ye karşı bir güven kaybına yol açtığı iddia edilmektedir. Bu ülkelere yönelik yerine getirilemeyen vaatlerin bu coğrafya da Türkiye'ye yönelik bir güven bunalımı yarattığı yönünde görüşler söz konusudur (Erdem 1997: 969).

Türkiye'de dış Türklerle ilgilenen kuruluşlar arasında bir takım özel vakıf ve göçmen kuruluşlarının da bulduklarını görmekteyiz. Ancak bunların, küçük bütçeleriyle büyük bir coğrafyada, büyük işler başarmaları biraz zor gözükmektedir.

Sonuç

Türk coğrafyasında yaşayanlar her ne kadar geçmişte bir takım düş kırıklıklarına uğramış olsalar da, Türkiye Türk Dünyasına bir umut ışığı ve bir sabah yıldızı olmaya devam etmek zorundadır. Türkiye, Türk dünyasında kalıcı işbirliğinin sağlanmasında gönül işbirliğinin önemini farkında olmalıdır. Diğer yandan, insan ve toplum ilişkilerini belirlemede karşılıklılık ilkesini de göz önünde bulundurmak gerekir. Yani yalnız almak veya vermek yerine, karşılıklı ortak projeler üretilerek yardım alanların da katılımını sağlamak gerekir. Bu devletler ve toplumlar arası iletişimin etkinlik düzeyinin

de yükselmesine imkan verecek bir yol olsa gerek. Türk Dünyasının temel meseleleri, her yıl toplanan ama sonuç alınamayan kurultaylarda değil; Avrasya'ya güvenlik, ekonomik veya politik düşünceleri ahenkli bir şekilde dengeleyecek yaklaşımlar da aranmalıdır (Çaşın 2002: 431).

Türkiye, siyasi ve kültürel politikalarını kendine güvenen, milli kültürünü özümsemiş, ve diğer medeniyetleri de anlayabilmiş kadrolar ile Türk dünyası ile ekonomik, siyasi ve kültürel bağlamda yeni ufuklar açabilecek politikalar üretmelidir. Ayrıca, uluslar arası ilişkiler gündelik politikaların aracı olarak görülmemelidir. Görüldüğü durumlarda ise, siyasi ve kültürel ilişkilerin önemli darbeler alması muhtemeldir. Bu nedenle Türkiye'nin millî hedefleriyle uyumlu, uygulama şansına sahip siyasi ve kültürel politikaların oluşturulması ve bunun ise, iç siyaset ve politikacılar üstü bir istikamette yönlendirilmesi şarttır. Bu bağlamda;

1- Yeni oluşan Türk coğrafyasını dününü, bugününü, potansiyellerini ve sorunlarını iyi anlayabilmek için ciddi çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu konuda kurulan ve kurulacak araştırma merkezleri bilgiyi batı kaynaklarından değil kendi ekipleriyle gerçekleştirmelidir. Çünkü bilginin batı kaynaklarından alınması Batı taşeronculuğundan başka bir mana taşımaz. Batının araştırma merkezlerini yaptıkları yayınlar ve gelecek için hazırladıkları senaryolara karşı Türkiye'nin de kendi çıkarlarını gözeten politikaları üretmesi gerekmektedir.

Türkiye'deki bazı köklü üniversitelerde, Hititoloji, Sümeroloji gibi eski ölmüş kültürlerle ilgili bölümler açılmış ama bu üniversitelerde, dış Türklerle ilgili siyaset, kültür ve sanatlarla ilgili bölümler ve akademik alanlarda hala ciddi bir boşluk söz konusudur. Bu boşluğu doldurucu adımlar atılmak ve bunlar desteklenmek zorundadır. İlber Ortaylı'nın ifade ettiği üzere, "Orta Asya'ya adım atan Türk dilini bilmelidir. Türkiye'de 50 yıl önceki gazeteleri okuyamayan birinin Orta Asya'da kullanılan lugaçaya intibak etmesi mümkün değildir (Ortaylı 1977: 47). Türk Kültür bakanlığı Türk Dünyasının fikir hayatına yönelik sanat, spor ve müzik alanında yakınlaşmayı sağlayacak eserleri yayınlamaya özen ve hız vermelidir. Türkiye'de yayınlanan bu tür eserler sadece Türkçe ile sınırlı kalmamalı ve diğer Türk lehçeleriyle de yayınlanmalıdır.

Türkiye kendi içerisinde bir Türkçe sorunuyla karşı karşıya kalmış bulunmaktadır. Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Ana Okullarında bile yabancı dil eğitimi başlamış durumda. Aydınlar kitlelerle adeta yabancı dil ile iletişim kurmaya çalışmakta ve bu yüzden Türkçe'ye her gün yeni batı kökenli kelimeler sokulmaktadır. Büyük şehirlerin caddelerinde neredeyse Türkçe

isimli dükkân bulmak zorlaşmıştır. Kimi aydınlar hala, “eski at, yeniye tut” sloganından hareketle yaşayan Türkçe’yi tıraş etmekle meşgul olmaktadır. Şimdi buradaki sorun şu; kendi içinde yaşayan dilini ve Türkçe’sini muhafaza edemeyen ve onu geliştiremeyen bir ülke ya da toplum, Türk Dünyasıyla hangi dil ile iletişim kuracaktır? Manevî köprülerimizi birer birer sanki kendimiz yıkar gibiyiz. Türkiye kendi içinde de bu sorunu acilen çözmek zorundadır.

2- Türk Kültür Bakanlığı, dış Türklerin kültür ve sanat hayatıyla ilgili yayınlara ağırlık vermelidir. Bakanlık, Türkiye’de yapılmış köy monografilerini yayınladığı kadar, Türk dünyası ile ilgili çalışmalara ve eserlere de yayınlama imkanı tanınmalıdır. Türk Dünyası ülke ve topluluklarla her türlü bilimsel ve kültürel yayın mübadelesine yönelik olarak yapılan anlaşmalar ciddi olarak hayata geçirilmelidir. Bu Türk dünyasında milli şuurun, tarih ve kültürün canlı tutulması ve geliştirilmesi açısından önemli olsa gerek. Ancak bu tür yollarla dağınıklıktan ve sömürü tuzağından uzaklaşmak mümkün olabilir.

Türk Devleti bir yandan, Türk kültür sahasında Türk millî karakterinin oluşmasında başlıca rolü oynayan eserler ile diğer yandan Türk dünyasının yarattığı fikir, sanat ve edebiyat eserlerin karşılıklı olarak milletlerin hizmetine sunacak yönde kültür politikalarını şekillendirmelidir.

3- Dini alanda bu ülkelerin ve toplulukların manevi ihtiyaçlarını karşılamak üzere dini eğitim ve hizmetlere yönelik bir takım atılımlar yapılmıştır. Ancak bunların sürekli ve kalıcı bir biçimde yürütülmesine olan ihtiyaç devam etmektedir. Çünkü, bu ülke ve topluluklar şu anda Hıristiyan misyonerlerin istilasına uğramış bulunmaktadır. Ayrıca yine yapılan araştırmalarda bu ülkelerde dini konularda hala büyük bir cehaletin varlığı ve Müslümanlık ile özdeşleşmenin düşük olduğu görülmektedir. Örneğin; bu coğrafyada yapılan araştırmada kendini Müslüman olarak tanımlayanların oranı Azerbaycan’da %11.7, Türkmenistan’da %13.3, Kazakistan’da %15.8, Özbekistan’da %16.2, Kırgızistan’da %11.3, olarak tespit edilmiştir (Türk Cumhuriyetleri Kültür Profili Araştırması 1995: 29). Bu oranın bu kadar düşük çıkmasında şüphesiz Sovyet Rusya’sının geçmişte İslam’ın Türk nüfusu birleştirici rolüne karşın yürüttüğü sistematik propaganda ve sansür uygulamalarının rolü büyük olmuştur. Yine Panislamizm ve Pantürkizm suçlamaları altında bu ülkelerde, milli benliğin gelişimi gerici ve yasa dışı unsurlar olarak ilan edilmelerinin de bu sonuçlar üzerinde etkisi olsa gerek. Hala bu coğrafyada sosyolojik ve kültürel gelişimin “Sovyet Yoldaşı” olarak planlanmasının etkilerinin belli bir süre daha etkisini sürdürmesi sosyolojik bir gerçek

olsa gerek. Bu gerçek göz önünde tutularak Türkiye uzun soluklu Avrasya maratonuna hazırlıklı olmalıdır.

Kaynakça

- AKPINAR, Yavuz, (1997). “Türk Dünyası –Türkiye İlişkileri Üzerine Düşünceler”, *Yeni Türkiye*, Sayı 15, Ankara.
- BAL, İdris, (2001). “ABD’nin Orta Asya Politikasına Yön veren İç ve Dış Dinamikler”, *Stratejik Analiz*.
- BAL, İdris, (2002). “ABD’nin Orta Asya Politikası”, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Editörler; Emine Gürsoy-Naskali ve Erdal Şahin), Haarlem: Sota Yayınları.
- BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan, (1995). *Genel Sosyoloji*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- BİNAY, Mehmet (2002). “Türk Cumhuriyetlerinde Medya”, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Editörler; Emine Gürsoy-Naskali ve Erdal Şahin), Haarlem: Sota Yayınları. .
- BOYUNAGA, Yılmaz, (1979). *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul: Yağmur Yayınları.
- ÇAŞIN, Mesut H., (2002). “Türk Devletlerinin Avrasya Jeopolitiğinde Yeni Stratejik Vizyonu ve İşbirliği Boyutları”, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Editörler; Emine Gürsoy-Naskali ve Erdal Şahin), Haarlem: Sota Yayınları.
- ÇİFTÇİGÜZELİ, Mehmet, C (1997). “Türk Dünyası’nın Sanat, Kültür ve Fikir Hayatı SOS Veriyor”, *Yeni Türkiye*, Sayı 16, Cilt 2. Ankara.
- DEVLET, Nadir, (2002). “Bağımsızlığın 10. Yılında Türk Dünyasında Rusya Faktörü”, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Editörler; Emine Gürsoy-Naskali ve Erdal Şahin), Haarlem: Sota Yayınları.
- ERCILASUN, Ahmet, B., (1993). *Dilde Birlik*, Ankara: Ecdad Yayınları.
- ERDEM, Hüseyin, (1997). “Orta Asya’daki Türkiye”, *Yeni Türkiye*, Sayı 15, Ankara.
- ERDOĞAN, Bilgin, (1999). “ABD’nin Orta Asya Siyaseti”, *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, (Editör: Mim Kemal Öke), İstanbul: Alfa Yayınları.
- ERÖZ, Mehmet, (1997). *Türk Kültürü Araştırmaları*, İstanbul: Kutluğ Yayınları.
- ERÖZ, Mehmet, (1987): *Atatürk – Milliyetçilik – Doğu Anadolu*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı.
- GÖRGÜNAY Kırzioğlu, Neriman, (1995). *Altaylar’dan Tunaboyu’na Türk Dünyası’nda Ortak Motifler*, Ankara: Türksoy Yayınları,
- GÜL, Abdullah, (1997). “Türkiye’nin Türk Dünyasıyla İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *Yeni Türkiye*, Sayı 15 Ankara.
- GÜZEL, Abdurahman, (1997). “Türk Dünyası Üzerine Düşünceler” *Yeni Türkiye*, Sayı 15, Ankara.
- İBRAHİMOV, Aydın ve ÖZÖZEN, Selver, (2002). “Sovyet Sonrasında Yeni Bağımsız Türk Cumhuriyetleri: Sorunlar ve Gerçekler, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Editörler; Emine Gürsoy-Naskali ve Erdal Şahin), Haarlem Sota Yayınları.

- KANBOLAT, Hasan, (1997). "Bağımsızlıklarının Beşinci Yılında Türkiye ile Yeni Türk Cumhuriyetleri Arasında İmzalanan Anlaşmalar (1986-1996)", *Yeni Türkiye*, Sayı 15, Ankara.
- ORTAYLI, İlber. (1997). "Orta Asya'ya Açılmak", *Yeni Türkiye*, Sayı 15, Ankara.
- ÖZKUL, Metin, (1995). "Sosyal Gelişme Açısından Sanayileşme – Kültür ve İktisadi Zihniyet, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1. Isparta.
- ÖZÖNDER, M.Cihat, (1984). Kültür Bütünleşmesi Ve Alt – Kültür Grupları Hakkında Düşünceler, *Türk Kültürü Araştırmaları Yayını*, Ankara.
- RADİKAL Gazetesi*, 23 Temmuz 2002.
- SEZEN, Yümnü, (1988) *Sosyolojik Açından Din*, İstanbul:
- TUTAR, Hüseyin, (2002). *Türk Cumhuriyetleri ve Akraba Toplulukları'ndan Gelen Öğrencilerin Başarısızlık Nedenleri*, Yayınlanmamış Master Tezi, Kırıkkale Üniversitesi.
- Türk Cumhuriyetleri Kültür Profili Araştırması*, (1995). Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı.
- Türkçe Konuşan Kafkasya ve İç Asya Ülkeleriyle Türkiye Arasında İletişimde İşbirliği Konferansı*, (1993). Ankara: TİKA Yayınları.
- TÜTÜNCÜ, Mehmet, (1992). "Türkiye, Dış Türkler ve Batı", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 21, Ankara.
- TÜTÜNCÜ, Mehmet, (2002). "Özbekistan'da Demokratikleşme", *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Editörler; Emine Gürsoy-Naskali ve Erdal Şahin), Haarlem: Sota Yayınları.
- YILMAZ Mehmet N., (1997). "Türk Dünyasında Dini Durum", *Yeni Türkiye*, Sayı 15, Ankara.
- ZAIM, Sebahattin, (2000). "Siyasi İstikrar Yokken Ekonomik İstikrar Olmaz", *Eğitim ve Bilim*, İstanbul.